

KS. SZYMON FEDOROWICZ

LITURGIA BISKUPIA WIELKIEGO CZWARTKU W WAWELSKICH CEREMONIAŁACH Z XVI WIEKU

W Wielki Czwartek w kościołach katolickich przez długie lata odprawiano tylko jedną Mszę świętą, która była liturgicznym wspomnieniem Ostatniej Wieczerzy Pana z uczniami. Gdy sprawowana była w katedrze przez biskupa, wówczas jej integralną częścią stawał się obrzęd błogosławieństwa oleju chorych, oleju katechumenów i krzyżma świętego. A zatem – inaczej niż obecnie – jedna celebracja łączyła w sobie biblijny temat Wieczernika z sakramentalną czynnością, niezwiązaną bezpośrednio z tajemnicą Wielkiego Czwartku. Początkowo Msza Wieczerzy Pańskiej nie posiadała liturgii słowa. Zaczynała się bezpośrednio od *offertorium*. Natomiast powiązanie jej z błogosławieństwem olejów sięga VII wieku, kiedy to zapoczątkowano taką praktykę w papieskiej kaplicy na Lateranie. Następnie, od końca VIII wieku, zwyczaje rzymskie zaczęły stopniowo przyjmować się we wszystkich katedrach, dołączając w międzyczasie do liturgii eucharystycznej modlitwę wstępną i dwa czytania biblijne, które przetrwały do naszych dni. Ta Msza odprawiana była w godzinach popołudniowych aż do czasów papieża Piusa V, który nakazał ten obrzęd przenieść na godziny poranne¹.

Liturgia Wielkiego Czwartku, którą tutaj chcemy zaprezentować, celebrowana była w katedrze krakowskiej w okresie poprzedzającym reformy Piusa V, a ściślej – w pierwszej połowie XVI wieku. Świadectwem, na którego podstawie to uczynimy, są dwa kodeksy liturgiczne, pochodzące z tego okresu i przechowywane w katedralnym archiwum². Obie księgi zawierają przebieg biskupiej liturgii wielkoczwartkowej i co do treści prawie nie

Ks. dr SZYMON FEDOROWICZ – pracownik naukowy PAT w Krakowie; adres do korespondencji – e-mail: sfedorowicz@diecezja.krakow.pl

¹ A. G. Martimort, *L'Eglise en prière*. T. IV. Paris 1983 s. 61.

² Archiwum i Biblioteka Krakowskiej Kapituły Katedralnej, rękopisy AKKK KP 15, AKKK KP 16.

różnią się między sobą. Są zatem dokumentami wiarygodnymi i zarazem wartościowymi³. Jeden z nich powstał za czasów biskupa Piotra Tomickiego, czyli pomiędzy 1524 i 1536 rokiem (KP 16), a drugi prawdopodobnie kilka lub kilkanaście lat wcześniej (KP 15). Ten późniejszy jednak wyposażony jest w pełniejsze i bardziej obfite informacje rubrycystyczne, dlatego on będzie dla nas stanowił główne źródło, które uzupełnimy potrzebnymi szczegółami z rękopisu wcześniejszego⁴.

PRZEBIEG LITURGII WIELKIEGO CZWARTKU NA WAWELU

„Ordo in feria quinta Cene Domini quomodo conficitur sanctum Chrisma”⁵. Tymi słowami rozpoczyna się wspomniany ceremoniał biskupa Tomickiego. I natychmiast podana jest instrukcja, co i jak należy przygotować do liturgii tej Mszy świętej. Najpierw w zakrystii trzy naczynia („ampule”): jedno na olej chorych, drugie na olej katechumenów i trzecie na krzyżmo („oleum crismale”). Następnie, zgodnie ze zwyczajem niektórych Kościołów, że tego dnia celebrującemu tę uroczystą Mszę biskupowi powinni asystować dwaj kanonicy, duchowni ci wkładają uroczyste kapłańskie szaty. Podczas liturgii mają wszystko czytać przyciszonym głosem i wszystkie te znaki, które wykonuje biskup, wykonywać tak samo jak on. „Hora autem debita missa solenniter celebretur tali ut sequitur modo”⁶.

³ Księgi te nie mają własnych nazw. I. Polkowski stosuje wobec nich określenie „ceremoniał biskupi na wielki czwartek” (*Katalog rękopisów katedry krakowskiej*. Kraków 1884 s. 36), w innym zaś miejscu pisze o „pontyfikałach, czyli ceremoniarzach biskupich”, a nadto w odniesieniu do tych rękopisów stwierdza, że są one „częstkowe” lub „częstka pontyfikału” (s. 32). B. Miodońska i B. Przybyszewski natomiast nazywają ten rodzaj księgi liturgicznej „Pontyfikałem wielkoczwartkowym” (*Miniatury Stanisława Samostrzelnika*. Warszawa 1983 s. 9 oraz PSB XXXIV/3 z. 142, Wrocław–Warszawa–Kraków 1993 s. 427). Zawartość tych ksiąg została wyodrębniona z pontyfikału i mszału, a zabieg ten miał wyłącznie cel praktyczny – łatwiejsze i wygodniejsze posługiwanie się nimi przed i w trakcie celebracji.

⁴ Liturgia Wielkiego Czwartku przedstawiona w tych dwóch kodeksach w niczym nie odbiega (nie licząc paru drobnych szczegółów) od tej, którą zawiera wcześniejszy Pontyfikał Fryderyka Jagiellończyka z 1492-1493 r., w którym znajduje się następujący zapis: „Ordo in feria quarta cene domini quomodo conficitur crisma” (AKKK KP 14 – k. 105v-108v, 114r-127r).

⁵ KP 15 zawiera zwięzły zapis: „Officium feria quarta magna”.

⁶ KP 16 – k. 1v.

1. OBRZĘDY WSTĘPNE I LITURGIA SŁOWA

Mszę świętą rozpoczyna *introit*, którym jest antyfona o Krzyżu świętym: „Nos autem gloriari oportet in cruce domini nostri Jesu Christi in quo est salus vita et resurrectio nostra per quem saluati et liberati sumus” wraz z werselem psalmu „Deus misereatur nostri” (66, 2) z zakończeniem „Gloria patri et filio”. Następnie⁷ śpiewa się hymn *Gloria in excelsis Deo*, a po nim celebrans również śpiewa kolektę: „Deus a quo et Iudas reatus sui penam et confessionis sue latro premium sumpsit concede nobis tue propiciacionis effectum ut sicut in passione sua Jesus Christus dominus noster diversa utrisque intulit stipendia meritorum ita nobis ablato vetustatis errore resurrectionis sue gratiam largiatur”. Po kolekcie następuje liturgia słowa. Najpierw lekcja z Pierwszego Listu św. Pawła do Koryntian: „Convenientibus vobis in unum” (11, 20-32), potem gradual „Christus factus est pro nobis obediens usque ad mortem mortem autem crucis” z werselem „Propter quod et deus exaltauit illum et dedit illi nomen quod est super omne nomen” i wreszcie fragment Ewangelii według św. Jana: „Ante diem festum pasche sciens Jesus quia venit hora eius” (13, 1-15). W księgach nie ma w tym miejscu wzmianki o kazaniu bądź homilii. Od razu odmawia się wyznanie wiary *Credo*, po którym sprawuje się obrzędy mszalne według zwykłego porządku.

2. LITURGIA EUCHARYSTYCZNA I KANON RZYMSKI

Ta część Mszy rozpoczyna się od *offertorium*: „Dextera domini fecit virtutem dextera domini exaltauit me non moriar sed viuam et narrabo opera domini”. „Post offertorium” biskup unosi nieco kielich trzymany oburącz i odmawia modlitwę: „Suscipe sancta trinitas hanc oblationem quam tibi offero in memoriam passionis domini nostri Jesu Christi et presta ut in conspectu tuo tibi placens ascendat et meam et omnium fidelium salutem operetur eternam”, a „post oblationem”, składając ręce, podchodzi na środek ołtarza i, głęboko się pochylając, wypowiada słowa kolejnej modlitwy: „In spiritu humilitatis et animo contrito suscipiamur domine a te et sic fiat sacrificium nostrum ut a te suscipiatur hodie et placeat tibi domine deus”. Potem, wyprostowawszy się, zwraca się do ludu w słowach: „Orate fratres ut meum ac vestrum pariter in conspectu domini sit acceptum sacrificium”, na co lud odpowiada: „Domine exaudi orationem meam et clamor meus”. Po odmó-

⁷ *Missale Cracoviense* z 1532 r. ma rubrykę „Missa in cena domini quando chryisma non conficitur” i formularz tej Mszy przewiduje w tym miejscu *Kyrie* (k. 81r). Ale inna rubryka informuje, że „hoc in ecclesia cathedrali cum episcopo celebrat et chryisma conficitur. Alias non” (tamże).

wieniu „sekrety”: „Ipsa tibi quesumus domine sancte pater omnipotens eterne deus sacrificium nostrum reddat acceptum qui discipulis suis in sui commemorationem hoc fieri hodierna traditione monstravit Jesus Christus dominus noster”, przystępuje do wykonania śpiewu prefacji⁸ o Krzyżu świętym.

Rubryki informują obficie o sposobie recytowania Kanonu i o wszystkich gestach wykonywanych w tym czasie przez celebransę. Najpierw, po modlitwie za papieża, biskupa⁹ i króla¹⁰, ażeby w sercu pamiętał o tych, których chce wspominać w formule *Memento Domine*, potem, aby ponownie przyjął taką samą wewnętrzną postawę podczas modlitwy *Communicantes* o wstawiennictwo świętych, aby na *Hanc igitur* pokornie nieco się pochylił, a na *Quam oblationem* wyprostował się na powrót. Trzy modlitwy Kanonu mają własne wielkoczwartkowe formuły, wskazujące na kontekst tej Mszy, jakim są wydarzenia z Wieczernika: „Communicantes et diem sacratissimum celebrantes quo dominus noster Jesus Christus pro nobis est traditus sed et memoriam venerantes...”, „Hanc igitur [...] quam tibi offerimus ob diem in qua dominus noster Jesus Christus tradidit discipulis suis corporis et sanguinis sui mysteria celebranda...”, „Qui pridie quam pro nostra omniumque salute pateretur hoc est hodie accepit panem...”.

Dokładnie opisane są czynności kapłana w czasie konsekracji chleba i wina. Najpierw bierze hostię do rąk, oczy wznosi ku niebu, a słowa nad nią wypowiada wyraźnie i z uszanowaniem. Potem unosi ją w górę i ukazuje zgromadzonym. Następnie bierze kielich, stawia go „in locum suum” i czyni znak krzyża, ponownie bierze kielich w obie ręce i trzymając wypowiada nad nim słowa konsekracji „distincte et reverenter”, a potem podnosi tak samo jak wcześniej hostię¹¹. Ponownie stawia kielich na tym samym miejscu i wyprostowując się rozkłada ręce „in modum crucis”. Podczas *Supra que* ręce trzyma nieznacznie uniesione, a następnie na *Supplices te rogamus* pochyła się przed ołtarzem i krzyżuje je na piersi, lewą kładąc od spodu, a w końcu, wypowiadając słowa „ut quotquot ex hec altare”, wyprostowuje się i całuje ołtarz. Wykonuje na sobie znak krzyża i w modlitwie za zmarłych („memoria mortuorum”) wspomina tych, których chce. Donośniejszym głosem wypowiada formułę *Nobis quoque* i uderza się w piersi.

⁸ Końcowa część doksologii – „per omnia secula seculorum” – poprzedzającej modlitwy przyporządkowana została strukturalnie następującej po niej prefacji.

⁹ KP 15 ma „et antistite nostro N”, natomiast KP 16 – „et me indigno seruo tuo”.

¹⁰ KP 15 ma „et rege nostro N”, natomiast KP 16 – „et rege nostro S” („S” to „Sigismundus” – król Zygmunt Stary).

¹¹ KP 15 ma w tym miejscu rubrykę: „Rotando calicem”.

3. BŁOGOSŁAWIENSTWO OLEJU CHORYCH

Po tej modlitwie odbywa się obrzęd błogosławieństwa oleju chorych. Archidiacon lub diakon usługujący do Mszy¹², zwrócony w stronę chóru mówi głośno trzykrotnie: „Oleum ad infirmos”¹³. W tej chwili kanonik-subdiakon, ubrany w albę i uroczyste szaty, bierze przystrojone naczynie z olejem i poprzedzany przez dwóch chłopców z zapalonymi świecami i innego niosącego krzyż, i jeszcze jednego z kadzielnicą oraz kierującego nimi ceremoniarza („magistro pueros”), z postępującymi za nim archidiaconem i wyświęconym subdiakonem, w ciszy przystępuje do ołtarza. Archidiacon przynosi olej biskupowi. Ten, obmywszy najpierw palce nad innym pustym kielichem, powstaje i w mitrze przystępuje do obrzędu błogosławieństwa, odmawiając najpierw modlitwę egzorcyzmu¹⁴. Dwaj asystujący mu prezbiterzy wypowiadają również słowa formuły przyciszonym głosem, ale tak, by biskup mógł być swobodnie słyszany przez stojących wokół niego. Odłożywszy mitrę błogosławi olej¹⁵. Może także zastosować inną formułę, zwaną tutaj *benedictio Ambrosiana*¹⁶. Rubryka informuje, że na okoliczność jakiegokolwiek ludzkiej słabości w jakimkolwiek czasie można użyć jeszcze innej – znacznie dłuższej – formuły błogosławienia oleju chorych¹⁷, pomijając jednak zwykłe zakończenie, czyli doksologię („hic

¹² KP 15 podaje: „ministrantes aut qui serviunt ad missam Episcopo alta voce ambo presbiteri cum Episcopo dicant” (k. 9r), ale na tym tekst się urywa, nie podając wypowiadanej przez nich formuły.

¹³ Pontyfikał Fryderyka Jagiellończyka ma dla tego zawołania zapis nutowy, KP 14 – k. 117v.

¹⁴ „Exorciso te immundissime spiritus omnis que incurio sathane et omne fantasma in nomine patris et filii et spiritus sancti ut recedas ab hoc oleo ut possit effici unctio spiritualis ad corroborandum templum dei viui ut in eo possit spiritus sanctus habitare per nomen dei patris omnipotentis et nomen dilectissimi filii eius domini nostri Jesu christi qui venturus est iudicare viuos et mortuos [et seculum per ignem]” (KP 16 – k. 18r-v, KP 15 – k. 9v).

¹⁵ „Emitte domine spiritum tuum paraclitum de celis in hanc pinguedinem oliue quam de viridi ligno producere dignatus es ad refecionem mentis et corporis et ut tua sancta benedictione sit omni hoc ungento celestis medicine peruncto tutamentum mentis et corporis ad euacuandos omnes dolores omnes que infirmitates omnem que egritudinem mentis et corporis unde unxisti sacerdotes reges prophetas et martires tuos. Sit chrisma tuum perfectum domine nobis a te benedictum permanens in visceribus nostris in nomine domini dei nostri Jesu Christi qui venturus est iudicare viuos et mortuos et seculum per ignem” (KP 16 – 19r-v, KP 15 – k. 9v).

¹⁶ „Domine qui studio salutis humane creaturis tue vim benedictionis indidisti ut animarum nostrarum sanctificationis utilitas creaturarum etiam corporalium ministerio nostris salus temporibus tribueretur infunde sanctificationem tuam huic oleo ut que unx erit membra fugatis insidiis aduersarie potestatis susceptione presentis olei sancti spiritus gratia salutaris debilitatem expellat et plenam conferat sospitatem. In nomine domini Jesu Christi” (KP – 16, k. 19v-20r, KP 15 – k. 10r). Pontyfikał KP 14 nie określa tej modlitwy jako *benedictio Ambrosiana*.

¹⁷ „In tuo nomine deus pater omnipotens et Jesu Christi filii tui domini nostri signo et in virtute spiritus sancti hanc creaturam olei exorcisamus simul que sanctificamus quia ita benignus

non datur conclusio”). Po odmówieniu modlitwy przez biskupa subdiakon natychmiast odnosi pobłogosławiony olej chorych w takiej samej procesji na miejsce jego przechowywania. Biskup natomiast, przemywszy najpierw ręce, kończy wcześniej przerwany Kanon *Per quem hec omnia*.

4. OBRZĘDY PRZEDKOMUNIJNE

Następnie odkrywa kielich i wzięwszy hostię czyni nią nad nim znak krzyża, podobny znak kreśli pomiędzy brzegami kielicha, następny w kielichu, kolejny przy jego brzegu i wreszcie ostatni, piąty, przed jego stopką, recytując jednocześnie doksologię *Per ipsum et cum ipso*. Potem kładzie

est qui per suos apostolos declarare dignatus est dicens: Si quis infirmatur ex vobis inducat presbiteros et orent super eum ungentes eum oleo in nomine domini et oratio fidei saluabit infirmum et si in peccatis sit dimittentur ei. Et iterum per ipsum omnia possibilis esse credentibus docuisti et ut cunctum seculum eius claritate saluares sic per eundem locutus es dicens: Petite et dabitur vobis querite et inuenietis pulsate et aperietur vobis. Qua propter domine tua ineffabili pietate comperta submissis precibus credentes nullum deum nisi te domine qui diues es in misericordia celeriter que subuenis te peritissimum medicum imploramus ut apertis celis spiritus sancti velocitate deducta virtutis tue medicinam in hoc oleum propicius infundas. Descendat super hoc oleum potencie tue donum. Descendat claritas et origo virtutum. Descendat benignitas et puritas sanitatis. Exorcisetur crucis Christi vexillo benedicatur dextera tue maiestatis et corroboretur filii tui domini nostri Jesu Christi signaculo. Presto sint domine angeli et archangeli et omnis militia celestis. Assit apostolorum ac martirum et fidelium sacerdotum vel etiam aliorum seruorum tuorum dignissima oratio sub quorum presentia dum in tuo nomine domine pater immense hoc unguentum compositionis atque permixtionis dederimus liniendis corporibus infirmis continuo peragratis visceribus eorum omnem euomant violentiam fellis. Prosit pater misericordiarum febribus et dissenteria laborantibus. Prosit paraliticis cecis et claudis simul que vexatis quartana terciana et quotidiana excutiat frigora mutorum ora resoluat amentia membra reficiat demerentiam mentis ad scientiam reuocet dolorem capitis oculorum infirmitatem manum pedum brachiorum pectorum simul que et intestinorum atque membrorum omnium tam extrinsecus quam intrinsecus et medullarum dolorem expellat. Somnum quietis infundat et salutem conferat sanitatis. Si qua ergo maligna vel ventosa nascentia in cordibus quorumcumque fuerint generata tactus huius ungenti omnes radicitus eorum arefaciat suasiones. Morsus vero bestiarum canum rabiem scorpionum serpentium viperarum atque omnium monstrosorum leniat dolores et superinducta sanitate plagarum sopiat cicatrices. Impetum quoque demonum vel incursiones spirituum immundorum atque legionum malignarum vexationes umbras impugnationes et infestaciones artes quoque maleficorum et caldeorum augurum et diuinorum in cantaciones et venena promiscua que spirituum immundorum virtute nefanda et excitatione diabolica conficuntur iubeas domine per hanc inuocationem tuam ab inuiseribus eorum omnia expelli ut exiens inimicus a corporibus famulorum famularumque tuarum omnium confusus et excruciatas et nullam in eis maculam relinquens a tuis sanctis angelis constringatur et in inferno sicut eum expectat digna sententia gehenne ignibus mancipetur nec ultra ad eos habeat ingrediendi locum sed salutem famuli tui ab his omnibus malis referant honori tuo laudes sempiternas et sciant quia tu es deus inseparabilis trinitas regnans in secula” (KP 16 – 20v-24v, KP 15 – k. 10r-11v).

ręce na ołtarz mówiąc: „Per omnia secula seculorum” i trzyma je tak aż do *Pater noster*. Po embolizmie *Libera nos* biskup bierze patenę i, błogosławiąc sobie, składa na jej szczycie pocałunek, odmawiając *Da propicius*. Dzieli hostię na trzy części i podczas gdy dwie kładzie na patenę, trzecią trzyma w ręce nad kielichem, mówiąc: „qui tecum vivit et regnat”. Następnie, zanim wykona kolejną czynność, odkłada trzymaną trzecią część hostii na patenę, a diakon zwraca się do ludu, mówiąc: „Humiliate vos ad benedictionem”¹⁸. Wzywa w ten sposób zgromadzonych do przyjęcia uroczystego biskupiego błogosławieństwa. Biskup wkłada mitrę, odwraca się w stronę ludu i trzymając pastorał w lewej ręce, podnosi prawą w kierunku chóru, błogosławiąc wiernych. Błogosławieństwo to składa się z czterech formuł¹⁹, zawierających teologiczne myśli dnia, po których lud, względnie chór, każdorazowo odpowiada „Amen”, oraz błogosławieństwa końcowego: „Et benedictio dei omnipotentis patris et filii et spiritus sancti descendat super vos et maneat semper”. Potem odkłada mitrę, bierze mniejszą część hostii, którą wykonuje trzy znaki krzyża nad kielichem i śpiewa: „Et pax eius sit semper vobiscum”. Wówczas mówi się *Agnus Dei*, ale tylko jeden raz. W tym momencie biskup wpuszcza część hostii do kielicha, odmawiając *Hec sacrosancta commixtio*, potem całuje kielich i patenę, ale nie przekazuje znaku pokoju. Pobożnie się skłaniając, wypowiada kolejną formułę: „Domine Jesu Christe qui dixisti discipulis”. Skończywszy, osłania odpowiednio korporałem kielich i patenę z Ciałem Chrystusa, a dwaj diakoni natychmiast przykrywają je czystym płótnem („Sindone”), które wcześniej przygotowali na ołtarzu. Wówczas archidiacon lub diakon, który służy do Mszy, zwracając się do chóru trzykrotnie mówi: „Oleum ad cathecuminos”²⁰.

5. BŁOGOSŁAWIENSTWO OLEJU KATECHUMENÓW

Teraz kanonik-diakon ubrany w albę i uroczystą dalmatykę bierze w zakrystii odpowiednio przykryte naczynie z olejem katechumenów. Poprze-

¹⁸ Pontyfikał KP 14 to wezwanie również podaje w zapisie nutowym, k. 121r.

¹⁹ „Benedicat vos deus qui per unigeniti filii sui passionem vetus pasca in novum conuerti voluit concedat que vobis ut expurgato veteris fermenti contagio noua in vobis perseueret conspersio. Amen. Ut qui ad celebrandam redemptoris nostri cenam mente deuota conuenistis eternarum dapium vobiscum epulas reportetur. Amen. Ipsius quoque opitulante clementia mundemini a sordibus peccatorum qui ad insinuandum humilitatis exemplum pedes voluit lauare discipulorum. Amen. Quod vobis ipse prestare dignetur cuius regnum et imperium sine fine permanet in secula seculorum. Amen” (KP – 16, k. 28v-29r). KP 15 w ogóle nie przewiduje tego błogosławieństwa.

²⁰ KP 14 ma tutaj zapis nutowy, k. 122r.

dzany taką samą procesją, która towarzyszyła wniesieniu oleju chorych, przystępuje do ołtarza, gdzie archidiakon wręcza przyniesiony olej biskupowi. Ten najpierw trzy razy tchnie („halet”)²¹ na naczynie z olejem – podobnie czynią dwaj asystujący prezbiterzy – a następnie, zdjawszy mitrę, stojąc dokonuje egzorcyzmu nad olejem katechumenów²² oraz jego błogosławieństwa²³. Po jego zakończeniu biskup i obaj asystujący prezbiterzy osobno oddają cześć olejowi, wypowiadając trzykrotne pozdrowienie: „Ave sanctum oleum”²⁴. A gdy to uczynią, składają pocałunek na otworze naczynia, a archidiakon, zwrócony do chóru, również trzykrotnie mówi: „Oleum ad balsamo”²⁵.

6. BŁOGOSŁAWIENSTWO OLEJU KRZYŻMA ŚWIĘTEGO

Przygotowani w zakrystii dwaj kanonicy-prezbiterzy, ubrani w alby, stuły i odświętne ornaty, wyniosą jeden naczynie z olejem, a drugi z balsamem. Również wszyscy diakoni, którzy asystują biskupowi do Mszy, oprócz głównego diakona i subdiakona, przychodzą do zakrystii i formują tutaj uroczystą uporządkowaną procesję. Najpierw idzie chłopiec z kadzielnicą, potem dwaj inni ze świecami i jeden niosący krzyż. Owi dwaj prezbiterzy niosący olej i balsam będą szli pod rozciągniętym nad nimi przykryciem,

²¹ KP 15 ma „sufflet”, k. 13r.

²² „Exorciso te creatura olei in nomine dei patris omnipotentis et in nomine Jesu Christi filii eius et spiritus sancti ut in hanc inuocatione indiuidue Trinitatis atque virtute unius deitatis omnis nequissima virtus aduersarii omnis inueterata malicia diaboli omnis violenta incrusio omne confusum et cecum fantasma eradicetur et effugetur et discedat a creatura huius olei ad utilitatem hominum constituta ut fiat hec unctio diuinis sacramentis purificata in adoptionem carnis et spiritus eis qui ex eo ungi debent in remissionem omnium peccatorum ut efficiantur eorum corpora ad omnem gratiam spiritualem accipiendam sanctificata per eundem dominum nostrum Jesum Christum qui venturus est iudicare viuos et mortuos et seculum [per ignem]” (KP – 16, k. 31v-32v, KP 15 – k. 13r-13v).

²³ „Deus incrementorum et profectuum spiritualium remunerator qui virtute spiritus sancti tui imbecillarum mentium rudimenta confirmas te oramus domine ut emittere digneris tuam benedictionem super hoc oleum et venturis ad beate regenerationis lauacrum tribuas per unctionem istius creature purgationem mentis et corporis ut si que illis aduersantium spirituum inheserunt macule ad tactum sanctificati huius olei abscedant nullus spiritualibus nequiciis locus nulla refugis virtutibus sit facultas nulla insidiantibus malis latendi licencia relinquatur sed venientibus ad fidem servis tuis et sancti spiritus tui operatione mundandis sit unctionis huius preparatio utilis ad salutem quam eciam per celestis regenerationis natiuitatem in sacramento sunt baptismatis adepturi per dominum nostrum Jesum Christum qui venturus est iudicare viuos et [mortuos et seculum per ignem]” (KP – 16, k. 32v-33v, KP 15 – k. 13v).

²⁴ KP 14 – zapis nutowy, k. 123r.

²⁵ KP 14 – zapis nutowy, k. 123r.

przywiązany do wierzchołków czterech drzewców²⁶, niesionym przez czterech młodzieńców ubranych w uroczyste szaty. Mają być tak ustawieni, aby pierwsza ich para szła przed chłopcami ze świecami i z krzyżem, a druga za nimi, czyli zarówno prezbiterzy, jak i posługujący w procesji chłopcy znajdują się pod baldachimem. W tym samym czasie dwaj scholarzy rozpoczynają śpiew wersetu²⁷: „O redemptor sume carnem temet concinentium”, a dwaj inni chłopcy, wychodząc z zakrystii, powtarzają go za nimi. Tak też śpiewają cztery kolejne zwrotki hymnu²⁸, powtarzając za scholarzami poszczególne ich wersety. Wszyscy obchodzą chór od zewnątrz i dochodzą do bramki, która znajduje się na początku tego chóru naprzeciw stali dziekana. Tutaj ma miejsce krótki przystanek (*statio*) na czas jednego wersetu. Procesja dalej postępuje i dochodzi do ołtarza przed oblicze biskupa, podczas gdy chłopcy kontynuują śpiew „O redemptor”.

Po pięciokrotnym odśpiewaniu tego wersetu („*quinque versibus*”) i pojawieniu się przed biskupem wszystkich, ustawionych wokół „*in modum corone*”, diakon i subdiakon oraz dwaj kanonicy-prezbiterzy podchodzą do biskupa pod baldachimem i przekazują mu olej i balsam. A biskup, powstawszy, odkłada mitrę i najpierw dokonuje błogosławieństwa balsamu²⁹. Następnie wkłada mitrę i stojąc miesza balsam z olejem krzyżma, odmawiając: „*Hec commixtio liquorum fiat omnibus ex ea perunctis propiciatio et custodia salutaris in sese*”. Potem, nie zdejmując mitry, siada i dmucha trzy razy „*in modum crucis*” na naczynie z krzyżmem. Tak samo postępują prezbiterzy, którzy są razem z nim. Powstawszy, biskup po cichu, jakby od czytując lekcję, odmawia jeszcze jedną modlitwę³⁰. Pomijając wezwania

²⁶ W taki sposób w rubryce opisany jest baldachim.

²⁷ Tutaj pełni funkcję refrenu.

²⁸ „*Audi iudex mortuorum una spes mortalium audi voces proferentium donum pacis premium. Arbor feta alma luci hoc sacrandum protulit fert hoc prona prorsens turba salvatori seculi. Stans ad aram humi suplex infulatus pontifex debitum persoluat omne consecrato chrismate. Consecrare tu dignere rex perhennis patrie hoc olivum signum viuum iura contra demonum*” (KP 16 – k. 35v-36r, KP 15 – k. 14r).

²⁹ „*Deus ministeriorum celestium et virtutum omnium preparator nostras quesumus preces exaudi et hanc odoriferam sicci corticis lachrimam que felicis virge profluendo sudorem sacerdotali nos optimat ungento acceptabilem tuis presta misteriiis et concessa benedictione sanctifica*” (KP 16 – k. 36v, KP 15 – k. 14r).

³⁰ „*Oremus deum omnipotentem qui incomprehensibilem filii sui sibi que coeterni diuinitatem mirabili dispositione vere humanitati inseparabiliter coniunxit et cooperante gratia spiritus sancti oleo exultacionis preparticipibus suis materia liniuit ut homo diaboli fraude perditus gemina et singulari constans materia perhenni redderetur de qua exciderat hereditati quatenus hos ex diuertis creaturarum speciebus liquores creatos sancte trinitatis perfectione benedicat*

„Dominus vobiscum” i „Oremus”, stojąc i pozostając ciągle jeszcze w mitrze, głosem ściszym, ale wyraźnym wypowiada słowa egzorcyzmu nad olejem krzyżma³¹. W końcu zdejmując mitrę i rozkładając ręce odmawia modlitwę błogosławieństwa, która zawiera całą teologię biblijną namaszczenia. Ta formuła określona jest tutaj jako „prefatio” i ma poprzedzający ją dialog („Sursum corda”)³². Jej doksologię („per eundem Dominum nostrum...”) biskup wypowiada nieco ciszej. Tak samo, „quasi lectionem legens”, odmawia modlitwę kończącą obrzęd błogosławieństwa olejów³³.

et benedicendo sanctificet concedat que ut simul permixti unum fiant et quicumque exterius inde perunctus fuerit ita interius liniatur que omnibus sordibus corporalis materie carens se participem regni celestis effici gratuletur” (KP 16 – k. 37v-38r, KP 15 – k. 14v).

³¹ „Exorciso te creatura olei per deum patrem omnipotentem qui fecit celum et terram mare et omnia que in eis sunt ut omnis virtus aduersarii omnis exercitus diaboli omnis que incursio et omne fantasma sathane eradicetur et effugetur a te ut fias omnibus qui ex te ungenti sunt in adoptionem filiorum per spiritum sanctum in nomine dei patris omnipotentis et in charitate Jesu Christi filii eius domini nostri qui cum eo viuut et regnat in unitate eiusdem spiritus sancti deus” (KP 16 – k. 38v-39r, KP 15 – k. 14v-15r).

³² „Vere dignum et iustum est equum et salutare nos tibi semper et ubique gratias agere domine sancte pater omnipotens eterne deus qui in principio inter cetera bonitatis tue munera terram producere frugifera ligna iussisti inter que huius pinguissimi liquoris ministre oliue nascerentur quarum fructus sacro chrismati deseruirent. Nam et Daudid prophético spiritu gratie tue sacramenta pernoscens vultus nostros in oleo ex hilarandos esse cantauit. Et cum mundi crimina diluuiio quondam expiarentur effuso similitudinem futuri muneris columba demonstrans per oliue ramum pacem terris redditam nunciauit. Quod in nouissimis temporibus manifestis est effectibus declaratum cum baptismatis aquis omnium criminum commissa delentibus hec olei unctio vultus nostros iocundos efficit ac serenos. Inde etiam moisi famulo tuo mandatum dedisti ut aaron fratrem suum prius aqua lotum per infusionem huius ungenti constitueret sacerdotem. Accessit ad hoc amplior honor cum filius tuus dominus noster Jesus Christus lauari se a Ioanne undis Iordanicis exegisset ut spiritu sancto in columbe similitudine desuper misso unigenitum tuum in quo tibi optime complacuisse testimonio subsequentis vocis ostenderes et hoc illud esse manifestissime comprobares que eum oleo leticie preconsortibus suis ungendum Daudid voce prophética cecinisset. Te igitur deprecamur domine sancte pater omnipotentes eterne deus per eundem Jesum Christum filium tuum dominum nostrum ut huius creature pinguedinem sanctificare tua benedictione digneris et sancti spiritus ei admiscere virtutem cooperante Christi tui potencia a cuius nomine sancto chrisma nomen accepit unde unxisti sacerdotes reges prophetas et martires tuos ut spiritualis lauacri baptismo renouandis creaturam chrismatis in sacramentum perfecte salutis vite que confirmes ut sanctificatione unctionis infusa corruptione prime natiuitatis absorbata sanctum uniuscuiusque templum acceptabilis vite innocentie odore redolescat ut secundum constitutionis tue sacramentum regio et sacerdotali prophético que honore perfusi vestimento incorrupti muneris induantur ut sit his qui renati fuerint ex aqua et spiritu sancto chrisma salutis et sanctificationis eosque vite eterne participes et celestis glorie faciat esse consortes” (KP 16 – k. 39v-42r, KP 15 – k. 15r-16r).

³³ „Oremus. Dominator domine deus rex unctus author ungenti speciosus forma speciosior unctione sacrator ipse tuus ipse omnium consecrator qui ungentum de potestate sanctificas potestate consecras de ungento fecisti chrisma de chrismate nomen quod est super omne nomen ut in

Pozdrowia ubogie krzyżmo trzykrotnym: „Ave sanctum Crisma”³⁴, a po nim w ciszy („cum silentio”)³⁵ to samo robią dwaj wspomniani kapłani. Po trzecim pozdrowieniu składają pocałunek na otworze naczynia. Teraz procesja powraca do zakrystii przez środek chóru w tym samym porządku i ładzie. Owi zaś dwaj chłopcy również idący w procesji śpiewają następne cztery zwrotki hymnu „O redemptor”³⁶.

7. KOMUNIA ŚWIĘTA

Biskup umywa ręce, a diakoni podchodzą do ołtarza i odkrywają zasłonięte wcześniej święte postacie. Teraz do ołtarza podchodzi biskup i pobożnie się pochylając, odmawia drugie i trzecie *Agnus Dei*, zawsze z zakończeniem „miserere nobis”³⁷, pomijając pocałunek pokoju. Odmawia modlitwę przed komunią *Domine Jesu Christe filii dei vivi*, bezpośrednio przed jej przyjęciem *Corpus et sanguis domini nostri*, po niej zaś *Quod ore sumpsimus domine pura mente*. Obaj asystujący prezbiterzy przyjmują komunię z rąk biskupa, jednak Krwi Pańskiej z kielicha nie spożywają, ale tylko to, co powstanie z jego ablucji. Następnie biskup wydaje dyspozycję odniesienia Najświętszego Sakramentu („corpus Christi”) do zakrystii, gdzie będzie przechowywany i strzeżony aż do świtu następnego dnia. Gdy to zostanie wykonane, odmawia modlitwę po komunii: „Dominus Jesus postquam cenauit cum discipulis sius lauit pedes eorum et ait illis scitis quid fecerim vobis ego dominus et magister vester exemplum dedi vobis ut et vos ita faciatis”.

nomine isto sit regalis unctio christianis. In tuo ergo nomine fiat hec creatura iam chrisma et habeatur ut chrisma forma crucis signum frontis sacer titulus bellatoris. In hoc chrismate mulceatur auditus purificetur visus odoratus suauescat saporetur gustus tactus integritate sit solidus ut talibus stipendiis domini milites decorati atque imbroso rore madidi imperanti seruiant non suadenti et signati hoc chrismate sancto signiferi esse mereantur celestes” (KP 16 – k. 42v-43v, KP 15 – k. 16r-v).

³⁴ KP 14 – zapis nutowy, k. 126r.

³⁵ KP 15: „duo presbiteri voce submissa dicentes” (k. 16v).

³⁶ „Ut nouetur sexus omnis unctione chrismatis et sanetur sauciata dignitatis gloria. Lota mente sacro fonte aufugantur crimina uncta fronte sacrosancta influunt charismata. Corde natus ex parentis aluum implens virginis pande vitam claude mortem chrismatis consortio. Sit hec dies festa nobis seculorum seculis sit sacrata digna laude nec senescat tempore” (KP 16 – k. 44r-v, KP 15 – k. 16v).

³⁷ *Missale Cracoviense* z 1532 r. zaznacza, że „Agnus dei dicitur secundo et tertio cum miserere nobis” (k. 82r).

8. NIESZPORY

Bezpośrednio po komunii rozpoczyna się w chórze nieszpory³⁸. Najpierw śpiewa się antyfonę „Calicem salutaris accipiam” z psalmem *Credidi* (115), następnie antyfonę „Cum his qui” i psalm *Ad Dominum* (120), antyfonę „Ab hominibus iniquis libera” i psalm *Eripe me* (139), antyfonę „Custodi” i psalm *Domine clamaui* (140), antyfonę „Considerabam” i psalm *Voce mea* (141). Biskup, stojąc przy ołtarzu, intonuje antyfonę do *Magnificat*: „Cenantibus illis accepit Jesus panem”. Na zakończenie – po modlitwie: „Refecti vitalibus alimentis quesumus domine deus noster ut quod tempore nostre mortalitatis tue munere consequamur” i „Benedicamus domino”³⁹ – odmawia się modlitwę „Placeat tibi sancta trinitas obsequium servitutis mee et presta ut hoc sacrificium quod oculis tue maiestatis obtuli sit tibi acceptabile michi quem et omnibus pro quibus illud obtuli sit te miserante propiciabile. Per Christum dominum nostrum”. Na tym kończy się zawartość nieuszkodzonej księgi. Nie ma żadnej informacji o sprawowaniu pozostałych wielkoczwartkowych obrzędów⁴⁰.

*

Cała uroczystość, choć jest Mszą Wieczery Pańskiej, kładzie obrzędowy akcent bardziej na błogosławieństwa trzech olejów niż na myśl o Wieczerniku. I chociaż temat Ostatniej Wieczery jest obecny przez czytania biblijne oraz formuły Kanonu, a także antyfony do psalmów w nieszporach, to jednak obrzędy błogosławieństw dominują nad przebiegiem całej liturgii, choć są tylko wplecione w zwykły porządek mszalny. Dzieje się tak na skutek znaczącego ich rozbudowania, zaangażowania w ich wykonanie dużej liczby posługujących osób i większej wagi przywiązywanej do działania sakramentalnego niż do ujmowania misterium w kategoriach historiozbawczych. W tym, co dotyczy obrzędów błogosławieństwa, dostrzegamy pewną gra-

³⁸ KP 16 – k. 46v-48r. KP 15 – k. 17v. Według *Missale Cracoviense* z 1532 r. był to element stały wielkoczwartkowej liturgii we wszystkich kościołach diecezji, w których ponadto celebrowano następujące obrzędy: „denudatio altarum”, „benedictio piscium”, „mandatum”, lektura fragmentu Ewangelii według św. Jana (13, 16-14, 31), a na zakończenie udzielano ludowi błogosławieństwa „ut moris est”, a po nim „statim sermo fit ad populum” (k. 82v-85v).

³⁹ Tenże mszał informuje, że po oracji mówi się *Benedicamus*, a po Mszy i nieszporach nie udziela się błogosławieństwa (k. 82v). KP 15 podaje natomiast, że „post benedictionem” odmawia się modlitwę *Placeat tibi* (k. 18r).

⁴⁰ Pontyfikał KP 14 również nie zawiera tych obrzędów.

dację, sugerującą swoiste wartościowanie poszczególnych olejów. Uwidacznia się to rangą kanoników przynoszących je do ołtarza: kanonik-subdiakon niesie olej chorych, kanonik-diakon olej katechumenów, a dwaj kanonicy-prezbiterzy balsam i olej krzyżma. Dodatkowe elementy podkreślające to rozróżnienie pojawiają się też w coraz to bogatszym programie samych rytów. Ze względu na swoje znaczenie i zastosowanie w sakramentach krzyżmo święte traktowane jest jako najważniejszy spośród wymienionych olejów.

BIBLIOGRAFIA

- Rękopisy AKKK KP 15 i AKKK KP 16 z Archiwum i Biblioteki Krakowskiej Kapituły Katedralnej.
 Martimort A. G.: L'Eglise en prière. T. IV. Paris 1983.
 Miodońska B., Przybyszewski B.: Miniatury Stanisława Samostrzelnika. Warszawa 1983.
 Polkowski I.: Katalog rękopisów katedry krakowskiej. Kraków 1884.

LA LITURGIE ÉPISCOPALE DU JEUDI SAINT DANS LES CÉRÉMONIALS DU WAWEL DU XVIe SIÈCLE

Résumé

Pendant des années dans les églises catholiques, on a célébré uniquement une seule messe le Jeudi Saint, qui a été une commémoration liturgique de la Cène. Lorsqu'elle fut célébrée dans la cathédrale par un évêque, les rites des bénédictions de l'huile des malades, celle des catéchumènes et du saint chrême devenaient sa partie intégrale. La liturgie de ce jour, que nous présentons ici, fut célébrée dans la cathédrale de Cracovie à la première moitié du XVIe siècle. Les deux manuscrits liturgiques de cette époque gardés dans l'archive cathédrale en témoignent. Ces livres contiennent le déroulement de la liturgie épiscopale du Jeudi Saint. Même si c'était la messe de la Cène du Seigneur, toute la cérémonie mettait un accent rituel plus sur la bénédiction de ces trois huiles que sur l'idée du Cénacle. Bien que le thème de la Cène fut évoqué par les lectures bibliques, par les formules du Canon et les antiennes pour les psaumes des vêpres, les rites de bénédictions ont dominé sur le déroulement de toute la liturgie. C'était la conséquence de leur élargissement, et d'engagement d'un grand nombre des personnes de services, et aussi d'attachement de plus grande importance à l'action sacramentelle qu'au saisissement du mystère en catégories de l'histoire du salut.

Résumé par l'abbé Szymon Fedorowicz

Słowa kluczowe: liturgia, kodeksy liturgiczne, Wielki Czwartek, błogosławieństwo olejów.

Mots-clés: liturgie, manuscrits liturgiques, Jeudi Saint, bénédiction des huiles.

Key words: liturgy, liturgical manuscripts, Maundy Thursday, blessing of oils.